

Biblijski motivi i Honore de Balzac: Slučaj Krista u Flandriji

Autor: Luka Brajković

Sažetak

Ovaj se rad bavi kratkom pričom *Isus Krist u Flandriji* francuskog pisca Honorea de Balzaca. Priča je napisana 1831. godine i čini dio velikog romanesknog ciklusa *Ljudska komedija* koji se sastoji od devedesetak dovršenih naslova. Pristupajući priči kao autonomnoj i zaokruženoj cjelini, ali vodeći računa i o ostalim djelima iz spomenutog ciklusa, želi se ukazati na raskorak koji postoji između Balzacovih programatskih načela koja je iznio u predgovoru ciklusu napisanom 1842. godine i onoga što se može iščitati iz samih književnih djela. Balzacova je priča prožeta mnoštvom biblijskih motiva koje se može uočiti njezinim pominim čitanjem. Stoga se, prateći Balzacovu podjelu na prvi i drugi dio, priču najprije raščlanjuje na manje cjeline kako bi se lakše i preglednije prikazalo utkanost biblijskih tekstova u njezinu strukturu. Zbog pojave Isusa Krista kao književnoga lika i velikog broja biblijskih referenci u ovom se radu također povlači paralela s jednim drugim djelom: romanom *Braća Karamazovi*, točnije s poemom o *Velikom inkvizitoru* ruskog pisca Fjodora Mihajloviča Dostojevskog. Naposljetku se rezultati provedenih analiza objedinjuju u zaključku o Balzacovom dosta osebnom shvaćanju vlastitih religijskih stavova koji se ne mogu podvesti u vrlo jednoobrazne tvrdnje o katolicizmu i religiji iz spomenutog predgovora ciklusu.

Glavne riječi: *Honore de Balzac, Biblija, Ljudska komedija, Veliki inkvizitor, Krist u Flandriji*

Summary:

This essay deals with the short story *Christ in Flanders*, written by french novelist Honore de Balzac in 1831. The story is primarily analysed as an autonomous and coherent structure, but also having in mind the other works from the large literary cycle entitled *Human Comedy*. Thorough reading of the story points out many biblical motifs which Balzac used as an inspiration for its creation. Since the figure of Jesus Christ appears as a fictional character, this essay also draws a parallel with the novel *Brothers Karamazov*, precisely the poem about the *Grand Inquisitor*, written by russian novelist F. M. Dostoevsky. In conclusion, after carefully analysing the matter, it is shown that there is a discrepancy between Balzac's theoretical principles which he explained in an introduction to the *Human Comedy* from 1842. and his literary works. Also, the results of the analysis show that Balzac had very peculiar understanding of his own religious beliefs.

Keywords: *Honore de Balzac, Bible, Human Comedy, Great Inquisitor, Christ in Flanders*

1. Uvod

Honore de Balzac (1799.-1850.)¹ jedan je od klasika ne samo francuske, europske, već i svjetske književnosti. Svojim po opsegu impozantnim opusom svakako spada među najplodnije pisce u čitavoj povijesti književnosti. Još za vrijeme dok je romantizam bio u modi, ipak zadržavajući neke njegove poetske odrednice, Balzac je položio temelje novome književnome smjeru: realizmu.² U Balzaca se tako opažaju dvije tendencije: realistička kojom želi vjerno oslikati suvremeno francusko društvo te romantičarska pod čijim utjecajem nastaju „fantastični likovi divovskih razmjera“.³ Realizam kao stilsku formaciju nastalu u 19. stoljeću karakteriziraju sljedeća obilježja: 1) dominacija romana i razvoj drugih oblika pripovjedne proze poput novela i crtica; 2) redukcija fabule i njena izgradnja na principima uzročno-posljedične veze i socijalno-psihološke motiviranosti; 3) razotkrivanje karaktera kao temeljni postupak; 4) funkcionalnost opisa u odnosu prema temeljnim karakteristikama; 5) reprezentativnost i uvjerljivost karaktera kao predstavnika različitih klasa i pravaca; 6) pripovjedačeva distanciranost i „objektivnost“ te u odnosu na likove izdiferenciran i jeziki: 7) društveno-analička i kritička funkcija.⁴

Osim što ga se smatra utemeljiteljem realizma, Balzaca se smatra i obnoviteljem romana, koji je ovu književnu vrstu obnovio na način da sada obuhvaća i područja poput sociologije, filozofije, povijesti, religije itd.⁵ Unoseći u svoja djela esejistički i znanstveni diskurs o različitim područjima, Balzac je itekako bio svjestan „protejske prirode“⁶ romana pogodne da izrazi različite potrebe i funkcije, ali i da u sebe upije najrazličitije tipove govora. Pored društvenih znanosti, Balzac gradi svoje djelo i na poznatim prirodnoznanstvenim idejama onoga vremena. Tako se inspirira, piše Nevenka Košutić-Brozović, Buffonovom zoološkom klasifikacijom koja je omogućila lakši i pregledniji prikaz raznovrsnosti životinjskog carstva te teorijom Geoffroya

¹ Za sažetu kronologiju Balzacova života vidjeti: Bloom, Harold (ur.), *Bloom's Modern Critical Views: Honore de Balzac*, (Philadelphia: Chelsea House Publishers, 2003.), 223.-225. Opširnije prikaze Balzacova života i djela donose Stefan Zweig, Dušan Milačić i Andre Maurois. Vidjeti: Cvajg, Stefan, *Balzac*, (Sarajevo: Narodna prosvjeta, 1959.); Milačić, Dušan Z., *Balzac: život i rad*, (Beograd: Srpska književna zadruga, 1949.); Maurois, Andre, *Prometej ili život Balzacov*, (Zagreb: Naprijed, 1969.)

² „Honore de Balzac“, Hrvatska enciklopedija, pristupljeno: 24. srpnja 2022., <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=5611> Vidjeti i pogovor Ingrid Šafranek u: Balzac, Honore de, *Čiča Goriot*, (Zagreb: Školska knjiga, 2002.), 351.-356.

³ Perović, Stjepan, *Iz radionice velikih majstora: Kako su stvarali književnici II*. (Zagreb: Školska knjiga, 1958.), 138.

⁴ Opširnije vidjeti u: Flaker, Aleksandar, *Stilske formacije*, 2. izdanje, (Zagreb: SNL, 1986.), 154.-161.

⁵ „Honore de Balzac“, Hrvatska enciklopedija, pristupljeno: 24. srpnja 2022., <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=5611>; „Balzac (...) je sociolog, ekonomist i filozof u smislu koji je toj riječi davalo 18. st. Njegov znanstveni duh približava ga medicini i pravu; on je 'naiveći fiziolog' među piscima 19. st. – smatra da su dobro i zlo kao i ostale moralne osobine rezultati fizičkog u nama“. Vidjeti: Vidan, Gaborijela (ur.), *Povijest svjetske književnosti, Knjiga 3. Francuska i ostale književnosti francuskog jezičnog izraza; provansalska i rumunjska književnost*, (Zagreb: Mladost, 1982.), 467.

⁶ Nemeč, Krešimir, *Povijest hrvatskog romana: od početaka do kraja 19. stoljeća* (Zagreb: Znanje, 1994.), 11.

Saint-Hilairea o utjecaju sredine na razvoj životinjskih vrsta.⁷ Temeljeći vlastito djelo na poredbi između ljudskih i životinjskih vrsta ili tipova Balzac je ipak svo vrijeme imao pred očima ključnu razliku: stvarajući svoju povijest, mijenjajući odnose i običaje, čovjek je mnogo pokretniji od životinje.⁸ Stoga bi tvrdnja o namjeri puke katalogizacije ljudskih tipova po uzoru na životinjsko carstvo bila suviše banalna.

Oko godine 1840. Balzac se odlučio da svoje romane, kratke priče i pripovijesti obuhvati i sistematizira u jednu veliku cjelinu koju je nazvao *Ljudskom komedijom*.⁹ Zamisao o objedinjavanju djela kod Balzaca se javila nekoliko godina ranije. U pismu iz 1834. godine pisanom grofici Evelini Hanskoj, inače budućoj supruzi, Balzac dosta precizno i s jasnom vizijom opisuje strukturu te katedrale u nastajanju govoreći o njezina tri dijela (analitičke, filozofske i studije o običajima) od kojih svaki ima svoju zasebnu misiju.¹⁰ Balzac je usustavio svoja djela „(s)vjestan oblikovne moći pripovijedanja, uviđajući kako se pripovijedanje nužno grana u beskrajnim pravcima i neprestano ponovno sastaje u širim zahvatima većih cjelina, koje se zatim opet raspadaju na manje usporedne tokove“.¹¹ O dinamičnosti Balzacovog organiziranog svijeta govorio je i Hugo von Hofmannstahl rekavši kako svijet *Ljudske komedije* „nije obuhvaćen statično nego dinamično. Sve je toliko jasno vidljivo da je posljedica toga neprekidna ljestvica, cjelokupno tkivo života, od niti do niti, dolje i gore“.¹² Svoje je namjere Balzac obrazložio u opširnome predgovoru 1842. godine. Izrađeni plan obuhvaćao je 143 djela, a čitav je ciklus bio podijeljen na tri veće cjeline: 1) *Studije društvenoga života* (privatnog, pariškog, provincijskog, seoskog, političkog, vojničkog); 2) *Filozofske studije*; 3) *Analitičke studije*.¹³

Vremensko razdoblje koje Balzac zahvaća svojim ciklusom jest vrijeme restauracije Bourbona (1815.-1830.) i Srpanjske monarhije (1830.-1848.). Iako, vrijeme radnje u pojedinim djelima seže i u neka maglovitija vremena srednjeg vijeka (npr. *Majstor Cornelius*, *Prognanici*) ili u razdoblja koja neposredno prethode restauraciji (npr. *Vendetta*, *Mračna afera*, *Šuani*, *Jedan događaj iz vremena Terora*, *Porodični mir*, *Mobilizirani vojnik*). Balzacovu će štafetu desetak godina kasnije

---

⁷ Balzac, Honore de, *Čiča Goriot* (Zagreb: Školska knjiga, 1991.), 11.

⁸ Žmegač, Viktor, *Povijesna poetika romana*, (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1987.), 178.

⁹ Žmegač, Viktor, *Vrhunski europski romani po mom izboru*, (Zagreb: Matica hrvatska, 2021.), 66.-67.

¹⁰ Maurois, *Prometej ili život Balzacov*, 282.-283.

¹¹ Solar, Milivoj, *Suvremena svjetska književnost*, (Zagreb: Školska knjiga, 1982.), 60.-61.

¹² Hofmannstahl, Hugo von, *Pismo Lorda Chandosa: Spisi o književnosti, kulturi i povijesti* (Zagreb: Naklada Jurčić, 2009.), 122.

¹³ Detaljniji raspored djela po *Studijama* i *Prizorima* uz naslove koje Balzac nikada nije dospio napisati vidjeti u: Lawton, Frederick, *Balzac*, (London: Grant Richards Ltd., 1910.), 307.-309.

početi preuzimati Emile Zola, čiji će ciklus o obitelji Rougon-Macquart u 20 romana pratiti razdoblje II. Carstva i vladavinu Napoleona III. (1852.-1870.).¹⁴

U ovome se radu posvećuje pažnja manje poznatoj i manje proučavanoj kratkoj priči *Isus Krist u Flandriji* koju je Balzac napisao 1831. godine. Priču je uvrstio u *Filozofske studije*¹⁵, a strukturalne prepravke prve verzije izvršio je 1845. godine.¹⁶ U svojoj konačnoj redakciji priča se sastoji od dva dijela: *Isusa Krista u Flandriji* i *Crkve*. Priča je posvećena francuskoj pjesnikinji Marcelini Desbordes-Valmore: „kćeri Flandrije, na koju bi ovi moderni dani mogli biti ponosni, posvećujem ovu neobičnu legendu o staroj Flandriji“.¹⁷ Književna kategorija koja se pojavljuje u ovom tekstu naziva se u literaturi „oživljeni Krist“, a njezina je odlika da se povijesni Krist čudesno pojavljuje u tekstovima čija se radnja događa u neko modernije vrijeme.¹⁸ Time se ova kategorija razlikuje od ostalih kao što su fikcionalizirana biografija, fikcionalno preobraženje, *imitatio Christi* i Kristovi „pseudonimi“.¹⁹

Ova će se priča razmatrati prije svega autonomno, kao zasebno književno djelo koje u čitatelju pobuđuje određene dojmove i osjećaje, ali će se isto tako ukazivati na njezino mjesto u ciklusu *Ljudske komedije*, na biblijske motive kojima obiluje i na kojima se temelji. Koliko je autoru poznato, do sada nije provedena takva interpretacija koja bi dublje zadrila u sitne pojedinosti sadržaja i skrivenu strukturu *Krista u Flandriji*. Priča će se također usporediti s Dostojevskim i njegovim *Velikom inkvizitorom*, zbog pojave Krista kao književnog lika. Osnovna je misao koja se provlači kroz rad ta da ova Balzacova kratka priča, dakako uz brojne detalje i fragmente razasute po ostalim djelima, propituje njegove deklarativne stavove iznesene u predgovoru cijelome ciklusu. Slijedom toga, funkcija je *Krista u Flandriji* unutar ciklusa kritička, jer ista ne samo što stoji u suprotnosti s navodima iz predgovora ciklusu, nego i možebitno upućuje na osebujnije Balzacovo shvaćanje vlastitih religijskih stavova.

---

¹⁴ Za više podataka o Zoli i njegovu ciklusu vidjeti: Milačić, Dušan Z., *Emil Zola* (Beograd: Rad, 1958.)

¹⁵ U *Filozofskim studijama* Balzac iznosi društvene uzroke svih pojava kao i vlastita metafizička načela prožeta romantičarskim kršćanskim misticizmom. Vidjeti: Petrač, Božidar, *Na tuđim tragovima: Eseji o stranim piscima*, (Zagreb: Naklada Jurčić, 2009.), 158.-159.

¹⁶ Za više o povijesti nastanka rukopisa ove priče vidjeti: Levin, Harry, *The Gates of Horn: A Study of Five French Realists*, (New York: Oxford University Press, 1963.), 171.-172.

¹⁷ „Christ in Flanders“, Project Gutenberg, pristupljeno: 24. srpnja 2022.,

<https://www.gutenberg.org/files/1940/1940-h/1940-h.htm>

¹⁸ Ziolkowski, Theodore, *Fictional Transfigurations of Jesus*, (Oregon: Wipf & Stock Publishers, 2002.), 17.

¹⁹ Više u: Isto, 13.-29.

2. *Isus Krist u Flandriji: Legenda iz davne i neodređene prošlosti*

2.1. Sadržaj

U prvom dijelu priče kojom se ovaj rad bavi kompozicija je uokvirena. Neimenovani pripovjedač u 1. licu govori o jednoj staroj flandrijskoj legendi. Sadržaj te legende u glavnim je crtama ovaj: Na čamcu kojim se prelazi s otoka Cadzanta do Ostendea putnici nestrpljivo čekaju polazak. Na zadnjem dijelu čamca, na klupama, sjedi sedmero bogatih ljudi. Siromašniji su se ljudi skupili na pramcu. U jednom se trenutku na prepun čamac ukrcao jedan čovjek za kojeg su pomislili da je nekakav načelnik. Kako nije bilo mjesta na zadnjem dijelu čamca, čovjek se smjestio na pramcu kraj siromaha koji su mu ustupili mjesto. Čamac je odmicao od obale, a more je postajalo sve nemirnije. Podigla se oluja, čamac se stao vrtjeti, a voda ulaziti u njega. Među putnicima je zavladala panika i nemir. Kada se približio obali, udarcem oluje čamac biva odbačen i razmrskan. Nepoznati čovjek stade hodati po vodi i krenu prema obali. Za sobom pozva sve koji vjeruju, ali su se samo siromasi odazvali i krenuli za njim. Bogataše je zbog pohlepe i nevjere progutalo more, dok su siromasi sretno stigli do kopna. Na tom mjestu kasnije je podignut samostan, ali je srušen kada su Francuzi ušli u Belgiju 1793. godine. Tu je navodno Krist ostavio otiske stopala u pijesku, ali su i oni odneseni.²⁰

2.2. Struktura i odnos sa predgovorom *Ljudskoj komediji*

Da je ovdje riječ o legendi fantastičnoga sadržaja vidljivo je ne samo iz Balzacove posvete, gore prepričanog sadržaja, već i po nekoliko dodatnih elemenata. Prvi, vrijeme radnje u legendi smješteno je u „prilično neodređeno vrijeme brabantске povijesti“.²¹ Drugi, kako je legenda nastajala od svakog je naraštaja „dobila različitu nijansu“.²² To je, dakle, element narodne predaje. Treće, s obzirom na to da nije moguće uskladiti mnogobrojne verzije, tako se pripovjedač odlučio ispričati je u „njezinu fantastičnom izrazu – cvijetu bujne mašte – s njezinim sakrivenim smislom koji i mudraca može zadovoljiti“.²³

---

²⁰ Balzac, Honore de, *Filozofske studije*, Trinaesta knjiga odabranih djela Honorea de Balzaca, (Rijeka: Otokar Keršovani, 1961.) 9.-21.

²¹ Isto, 9.

²² *Loc. cit.*

²³ *Ibid*, 10.

Već iz samog naslova, ali i sadržaja, lako se daje zaključiti kako je Balzac priči dao snažan religijski, kršćanski ton. Priča je oblikovana u skladu s Balzacovim vjerskim nazorima. O važnosti vjere Balzac govori u predgovoru *Ljudskoj komediji*. Tako kaže kako je kršćanstvo stvorilo moderne nacije i da će ih ono i održati, da je katolicizam najsnažniji element društvenoga poretka, te da postoje dvije vječne istine: religija i monarhija.²⁴ Lawton piše da je Balzacova katolička ortodoksnost više političke nego religijske prirode smatrajući kako Balzac u instituciji Katoličke Crkve vidi koristan politički alat za održavanje masa u pokornosti.²⁵ Što se tiče Balzacove naklonosti rojalizmu, nastavlja Lawton, razlog se može potražiti u tome što je rojalizam najviše odgovarao njegovom konzervativizmu i eklektičkom duhu.²⁶ Ponešto drugačije tumačenje ponudio je Maurois.²⁷

Promotrano iz estetsko-stilističkoga kuta, može se reći kako je prenaplašenom religijskom dimenzijom i oblikovanjem čitave priče u vjerskome ključu, kako bi poruka važnosti religije došla što više do izražaja, Balzac znatnije utjecao na umanjenje umjetničke vrijednosti priče, a ujedno ju je takvim postupkom učinio i naočigled angažiranom. S obzirom na to da u davnoj flandrijskoj povijesti ima nešto „maglovito, neizvjesno i čudnovato“, tako bi i ova legenda „bacila u očaj komentatore, 'korjenodupce' i pedantne povijesne istraživače“. No, sam pripovjedač „u nju vjeruje kao što su u nju vjerovali i svi praznovjerni duhovi u Flandriji, a da od toga nisu bili ni pametniji ni gluplji“. ²⁸ Ovime sam pripovjedač, već na početku, daje nagovještaj osnovne pouke priče koja će se obznaniti na njenome kraju. Rečenica kojom završava drugi dio priče naslova *Crkva* u tom je pogledu vrlo indikativan: „Nedavno sam vidio gdje prolazi sprovod jedne monarhije, valja braniti Crkvu!“²⁹ Znakovito je ipak kako je među sedmero bogatih i jedan biskup koji je stradao „možda zbog težine svojih zločina, ali još više zbog nevjere, vjerovanja u lažne slike, pun(i) izvanjske pobožnosti, ali slab(i) u milostinji i u pravoj vjeri“.³⁰

Radi se o proturječnosti između pogleda na svijet i umjetničkoga stvaranja, između Balzaca ideologa i Balzaca pisca, što ističe i Dušan Milačić, ali govoreći o plemstvu, u predgovoru

---

²⁴ „Authors's Introduction“, Project Gutenberg, pristupljeno: 26. srpnja 2022., <https://www.gutenberg.org/files/1968/1968-h/1968-h.htm>

²⁵ Lawton, *Balzac*, 368.

²⁶ *Loc. cit.*

²⁷ Maurois, *Prometej ili život Balzacov*, 456.-461.

²⁸ Balzac, *Filozofske studije*, 9.-10.

²⁹ Isto, 28.

³⁰ Isto, 20.

odabranim djelima iz *Ljudske komedije*.³¹ Vrijeme nastanka prve verzije ove priče, dakle početak 1830-ih, poklapa se s vremenom kada Balzac počinje ulaziti u književne krugove. Ono što može barem djelomično objasniti ovaj raskorak jest to da se Balzac u književnim krugovima najprije javlja kao liberal i ateist, s Molierom kao uzorom, a ne kao mistik i rojalist poput većine romantičara.³² Andre Maurois govori o podvojenosti Balzacova mišljenja o religiji.³³ Maurois također donosi podatak o tome kako je zadnja rečenica Balzacove priče o sprovodu monarhije i potrebi obrane Crkve dodana tek prilikom njenog ponovnog izdavanja 1845. godine.³⁴ Podatak koji baca novo svjetlo na stvar i razrješava jedno protuslovlje koje bi se u njegovoj odsutnosti moglo javiti. To je sljedeće: kako je moguće da mladi liberal i ateist Balzac oplakuje propast monarhije i tako apologetski zagovara obranu Crkve? Činjenica da je ta rečenica naknadno dodana tek 14 godina kasnije svjedoči o promjenama u Balzacovu odnosu prema vjeri i Crkvi.

Slabijoj umjetničkoj vrijednosti doprinosi i nedostatak karakterizacije te plošnost samih likova kojima nedostaje prave individualnosti. Likovi su u priči nalik siluetama kojima manjka dimenzija životne uvjerljivosti, a i pojedine osobine koje su im dane, kao oholost ili poniznost primjerice, samo su u funkciji dihotomije bogati-siromašni, odnosno vjerni-nevjerni. Drugim riječima, osobine koje likovi posjeduju zacrtane su im unaprijed samo kako bi se na kraju jedni mogli spasiti, a drugi nestati. O dubljoj motiviranosti vjere ili njezina odsustva kod pojedinih likova nema previše govora.³⁵ Originalnost ovog dijela priče, prema Siebersovom mišljenju, treba tražiti u Balzacovoj

---

³¹ Balzac, Honore de, *Slike iz privatnog života*, Prva knjiga odabranih djela Honorea de Balzaca, (Rijeka: Otakar Keršovani, 1961.), 28.-30. Vidjeti i Velek, Rene, Voren, Ostin, *Teorija književnosti*, (Beograd: Nolit, 1985.), 121. te predgovor Nevenke Košutić-Brozović u: Balzac, Honore de, *Eugenie Grandet*, (Zagreb: Školska knjiga, 1978.), 10.

³² Vidan (ur.), *Povijest svjetske književnosti*, 466.

³³ „Pod utjecajem svoga oca i filozofa XVIII stoljeća, dogme i obrede smatrao je gomilom praznovjerja, ali je još od djetinjstva, u katedrali u Toursu kao i u Vendomeu, bio ganut crkvenim pojanjem, harmonijom zvona. Često se sam vraćao u Katedralu svetog Gracijana da tamo potraži 'svete drhtaje u nevjerovatnim divotama tišine'. Nakon 1830. priznaje političku nužnost i taktičku korisnost katolicizma.“ Vidjeti: Maurois, *Prometej ili život Balzacov*, 202.

³⁴ Isto, 203.

³⁵ Iako je von Hofmannstahl svojim zapažanjem o težnjama na dobrom tragu, autor je mišljenja kako se u ovom konkretnom slučaju manje radi o Balzacovom tekstu, a više o onome što će mu svaki čitatelj intuitivno pridodati. Hofmannstahl tako piše: „Esencija njegovih likova (op. a. Balzacovih) je aspiracija. Sva patnička snaga, ljubavna snaga, umjetničko naprezanje, monomanije, titanske sile velikih pokretača svojega svijeta su aspiracije: svi ciljaju najuzvišenijem, neizrecivom. (...) svi su predviđeni za apsolutno koje će se očitovati kao što su u noćnom nevremenu razbacani brodovi predviđeni za postojanje polarne zvijezde iako ju prekriva tama. U dubinama svojeg cinizma, u vrtlozima patnji, u ponorima odricanja traže i pronalaze Boga **poznajući ga po imenu ili je nebitno poznaju li ga po imenu ili ne** (op. istaknuo autor)“. Vidjeti: Hofmannstahl, *Pismo Lorda Chandosa: Spisi o književnosti, kulturi i povijesti*, 126.

namjeri da čitatelja stavi na kušnju ne fantastičnim stvorenjima praznovjerja nego onima religije, čineći je problematičnom modernoj i skeptički nastrojenoj svijesti.³⁶

2.3. Biblijski motivi i reference

U skladu sa gore rečenim nije neočekivano da priča obiluje biblijskim motivima. Tako je i osnovni zaplet prvoga dijela Balzacove kratke priče nastao spajanjem dvaju poznatih događaja iz Biblije koje donose evanđelja. Radi se o motivu Isusa koji umiruje oluju i Isusa koji hoda po vodi. Dok se u Bibliji podigla „tako velika oluja“, kod Balzaca „se na zapadu dignuo vjetar (...) čamac najprije dignuo na vrh golemoga vala pa zatim spustio u dno razjapljenog mora (...) u času te nenadane srdžbe oceana“.³⁷ Kako su preplašeni i uspaničeni učenici dozivali usnologa Isusa da ih spasi pitajući: „Učitelju, tebe se ništa ne tiče što mi ginemo?“, tako su i prestrašeni putnici u čamcu zazivali i oholo pitali: „Zar će nas Bog pustiti da umremo s ovim bijednicima?“ ili pak ponizno molili: „Sveta djevice, majko božja, smiluj mi se!“.³⁸ Konačno, što se tiče motiva stižavanja oluje treba spomenuti kako se u Bibliji „lađica napunjala vodom“, a kod Balzacovih putnika „Vjetrovi zapuhaše sa svih strana, čamac se stade vrtjeti kao čigra, i more počne ulaziti u nj...“³⁹

Motiv Isusa koji hoda po vodi donose u Bibliji svi osim evanđelista Luke.⁴⁰ Od sva tri izvještaja za usporedbu s Balzacom najvažniji je onaj evanđelista Mateja. Naime, kod Balzaca je mornar Thomas odlučio spasiti se tako da hoda po moru za nepoznatim čovjekom „ali kako je kolebao u vjeri, padne više puta u more i digno se; potom poslije tri pokušaja i on stade hodati po moru“.⁴¹ Izvještaj evanđelista Mateja zanimljiv je zbog toga što jedini on donosi podatak kako je apostol Petar zatražio od Isusa da mu dopusti da dođe k njemu po vodi. Međutim, kako se Petar spustio s lađice u vodu tako se njegova vjera pokolebala, pa „se uplaši kad vidje snagu vjetra te poče tonuti“.⁴² Premda ne u potpunosti istovjetan, mornar Thomas mogao bi se smatrati likom inspiriranim apostolom Petrom, koji je bio ribar prije nego što ga je Isus odabrao za učenika.⁴³ Biblijski motiv vidljiv je i kada je starica u čamcu rekla kako bi vjerovala kada bi samo čula da će joj grijesi biti oprošteni. Na to joj nepoznati čovjek odgovara: „Vjerujte samo (...) i bit ćete

³⁶ Siebers, Tobin, *Balzac and the Literature of Belief*, L'Esprit Créateur, Vol. 28. br. 3, 1988., 47.

³⁷ Usp. Mt, 8: 23-27 i Balzac, *Filozofske studije*, 14.; Svi navodi iz Biblije, ako nije drukčije navedeno, donose se prema: *Biblija – Stari i Novi zavjet*, (Zagreb: Stvarnost, 1969.)

³⁸ Usp. Mk, 4: 35-41 i Balzac, *Filozofske studije*, 16. i 18.

³⁹ Usp. Lk, 8: 22-25 i Balzac, *Filozofske studije*, 15.

⁴⁰ Mt, 14: 22-34, Mk, 6: 45-52, Iv, 6: 16-21

⁴¹ Balzac, *Filozofske studije*, 20.

⁴² Mt, 14: 22-34

⁴³ Mt, 4: 18-20

spaseni“.⁴⁴ Pomnijim čitanjem biblijskih tekstova postaje jasno da je prije navedena izjava Balzacova lika inspirirana Isusovim riječima koje imaju nekoliko varijacija, ali u suštini glase: „Ustani i hajde, tvoja te vjera spasila!“.⁴⁵

Naposlijetku, kraj prvog dijela referira se na biblijski tekst govoreći o Kristovu otisku stopala u pijesku. Iz osmog poglavlja Ivanova evanđelja poznat je događaj kada su farizeji i pismoznanci pred Isusa doveli ženu uhvaćenu u preljubu tražeći da bude kamenovana, kako to Mojsije naređuje u Zakonu. Njihov je glavni cilj zapravo bio dovesti Isusa u nepriliku kako bi ga mogli osuditi. Jer, ako se složi s njima, tada će dovesti u pitanje Isusov nauk o glavnoj zapovijedi za život vječni koja kaže da trebamo ljubiti svoje bližnje kao same sebe.⁴⁶ Ako se pak ne bi složio s njima, tada bi doduše Isusov nauk ostao dosljedan, ali bi ga mogli optužiti da ne poštuje zapovijedi što ih je Mojsije dobio na Sinaju.⁴⁷ Na prvi upit farizeja što on misli o tome, Isus se samo sagnuo i krenuo prstom pisati po zemlji. Na ponovni upit on ustane i odgovori: „Tko je od vas bez grijeha neka prvi baci kamen na nju!“, a zatim se opet sagne i počne pisati po tlu.⁴⁸ Na kraju se približi oslobođenoj ženi davši joj odrešenje od grijeha uz riječi: „Ni ja te (...) ne osuđujem. Idi i od sada ne griješi više“.⁴⁹

Kako se to može povezati s Balzacovom pričom osim otisaka u pijesku? Čini se da je odjek ovog biblijskog događaja moguće prepoznati u liku kormilara koji nije vjerovao u Stranca nego se, kad je nastala oluja i more se uzburkalo, čvrsto „prilijepio (se) kao štitonosac o pod svojega čamca“. Kormilar se na kraju uspio spasiti, a more ga je izbacilo podno jedne hridine. Stranac priđe stradalom mornaru i položi svoju ruku na njegovu glavu rekavši: „Neka ti bude za ovaj put, ali nemoj se na njega vraćati; to bi bilo vrlo loše“.⁵⁰ Premda nešto grublje intonacije duh i smisao Strančevih riječi mornaru i Kristovih preljubnici čini se istovjetnim.

2.4. Isus Krist u Flandriji i Veliki inkvizitor

---

⁴⁴ Balzac, *Filozofske studije*, 18.

⁴⁵ Lk, 17: 19; vidjeti i: Mk, 10: 52, Mt, 9: 22 i Lk, 8: 48

⁴⁶ Lk, 10: 25-28

⁴⁷ Izl: 31: 18

⁴⁸ Iv, 8: 5-8

⁴⁹ Iv, 8: 11

⁵⁰ Balzac, *Filozofske studije*, 20.-21.

Zbog radnje Balzacove priče čini se zgodnim samo ukratko još dovesti u vezu i usporediti tek kroz nekoliko crtica *Isusa Krista u Flandriji* i *Velikog inkvizitora*⁵¹. Prvo, i Balzac i Ivan Karamazov odnosno Dostojevski, ne daju konkretnije opise svojih glavnih protagonista. Tako primjerice Balzac govori samo o „njegovoj zlatnoj kosi“, neobičnom licu, „gologlavom čovjeku“.⁵² Drugo, dok Balzacov pripovjedač na kraju izričkom spominje Isusa Krista i taj lik naziva „Spasiteljem“⁵³, dotle Ivan Karamazov svoju kristoliku figuru oslovljava samo s „On“, a Krista pri kraju poeme izričito spominje Aljoša.⁵⁴ Treće, jedna i druga priča, odnosno poema, obiluju biblijskim motivima. Za Balzaca je to već pokazano, a kod Dostojevskog je također dovoljno dati tek nekoliko primjera. Ivan Karamazov, premda piše samo „On“, donosi u svojoj poemi citate iz Biblije. Tako citira riječi Isusa Krista kako o danu i satu njegova ponovnog dolaska zna samo njegov otac nebeski.⁵⁵ Isto tako navodi i Isusove riječi kako će Kristov drugi dolazak biti poput munje što će sijevnuti na istoku i rasvijetliti sve do zapada.⁵⁶ Iako svojeg lika naziva „On“, zbog biblijskih referenci postaje jasno kako Ivan Karamazov zapravo govori o Isusu Kristu. Četvrto,

---

⁵¹ Kako bi paralele bile što jasnije ovdje se sadržaj poeme tek kratko skicira. Između Ivana i Aljoše, njegovog mlađeg brata, vodi se razgovor o Ivanovoj vjeri u Stvoritelja. Ivan je u glavi stvorio poemu koju želi ispričati bratu i čuti njegovo mišljenje. Radnju poeme Karamazov smješta u Sevillu, vrijeme XVI. vijeka i dominacije Inkvizicije. Veliki inkvizitor, 90-to godišnji starac i kardinal, spaljivao je na desetine heretika svakoga dana. Na trgu pred katedralom, gdje su se heretici palili na lomači, pojavio se među mnoštvom čovjek duge kose i brade koji izgledom podsjeća na Isusa Krista. Ljudi se uskomešale jer su ga prepoznali i osjetili da je to uistinu on. Tada mu pristupi jedna žena, čije je umrlo dijete ležalo u kovčegu punom cvijeća, preklinjući ga da joj uskrisi dijete. Što je Isus i učinio pored drugih čuda. Veliki inkvizitor, prolazeći trgov sa svojom pratnjom, dade Isusa uhiti i zatvoriti ga u tamnicu. Zaplet nastaje u trenutku kada Inkvizitor dolazi u tamnicu i započinje svoj dugački monolog. Najprije upita Isusa je li to zaista on, ali mu odmah kaže i da ne odgovora ništa jer je već rekao sve što je imao kada je prvi puta bio na Zemlji. Inkvizitor oštro kori Isusa zbog toga što je čvrsto i nepokolebljivo ustrajao za vrijeme tri davulove kušnje (pretvaranje kamena u kruh, bacanje sa zidina da ga anđeli spase i klanjanje Sotonij). Time je, ističe Inkvizitor, Isus samo odmogao ovome svijetu i njegovim stanovnicima. Isus može svojim djelima okupljati samo nekolicinu odabranih koji mogu ostati čvrsti i nepokolebljivi poput njega. A što sa svima ostalima? Ljudi ne žele slobodnu volju, oni žele kruh i čudo. Bez toga, oni nemaju dovoljno vlastite snage da bi vjerovali i živjeli. Njima treba spektakl, pravo čudo koje će posvjedočiti svojim očima. Isus je, odoljevši svim kušnjama, dao ljudima slobodu. Ljudi ne žele slobodu, oni žele da budu vođeni i da netko drugi donosi odluke za njih, preuzimajući na sebe teret slobode. Isus, dakle, oko sebe okuplja samo nekolicinu odabranih, a Crkva je ta koja oko sebe okuplja mnoštvo i čini upravo ono što njima treba: pokazuje im put i donosi odluke za njih. Slobodu koju im je dao, ljudima nije donijela ništa doli patnje. Zato je Crkva ta koja će to popraviti, ispravljajući štetu koju je Isus počinio. Za cijelo vrijeme Inkvizitorova monologa Isus samo mirno šuti i pozorno sluša. Kada je završio svoj monolog, Inkvizitor zastane očekujući da mu Isus odgovori. On plamti od želje da mu Isus odgovori, pa makar i nešto gorko. No, to se nije dogodilo. Isus ustaje i utisne cijelov na starčeve 90-to godišnje usne i ne rekne ništa. Inkvizitoru poljubac gori na srcu, ali on ostade pri svojoj ideji. Kardinal otvara vrata tamnice i ispraća Krista riječima „Odlazi, i ne dolazi više... ne dolazi nikako... nikad, nikad!“.

Vidjeti: Mihajlović Dostojevski, *Fjodor, Braća Karamazovi: Prvi i drugi dio*, (Zagreb: Znanje/Zora, 1975.), 272.-292.

⁵² Balzac, *Filozofske studije*, 11., 15. i 17.

⁵³ *Ibid.*, 21. usp. Lk, 2: 11 i Dj, 13: 23 gdje se Krista također oslovljava „Spasiteljem“.

⁵⁴ Mihajlović Dostojevski, *Braća Karamazovi*: 273. i 288.

⁵⁵ *Ibid.*, str. 273. usp. Mk, 13: 32 i Mt, 24: 36

⁵⁶ Mihajlović Dostojevski, *Braća Karamazovi*, 275. usp. Mt, 24: 27

Balzacov Krist i Krist kod Dostojevskog izvode čuda. Prvi hoda po vodi, a drugi liječi ljude koji mu kliču *hossana*. Peto, ono što razdvaja ove dvije priče jest to što su kod Balzaca putnici u čamcu za Krista, vidjevši njegovu odjeću, pomislili da se radi o gradskome načelniku, dok su ga ljudi na trgu kod Dostojevskog prepoznali kao Krista i molili da ih liječi.⁵⁷ Šesto, ono što također razlikuje ove dvije priče jest to što je kod Balzaca radnja smještena u vrlo neodređeno vrijeme, dok je Ivan Karamazov svoju poemu smjestio u Sevillu, točno u XVI. stoljeće.⁵⁸ Sedmo, i neimenovani pripovjedač u drugom dijelu i Veliki inkvizitor drže monologe kojima se obrušavaju na suprotnu stranu. Pripovjedač na staricu, a Inkvizitor na Krista.

Iako obje fantastičnog sadržaja i uokvirene kompozicije, kod Dostojevskog je priča dobila čvršće prostorne i vremenske konture. Uz to je Dostojevski, bar u ovom slučaju, postigao kvalitetniju umjetničku obradu od Balzaca. Problem drugog Kristovog dolaska na zemlju, kao i reakcija ljudi na taj događaj, obrađene su mnogo dublje i temeljitije nego što su to u Balzacovoj kratkoj priči. Monolog Velikog inkvizitora zapravo je prava filozofsko-teološka rasprava prikrivena književnom formom. Argumenti Velikog inkvizitora dobro su razrađeni i otvaraju teška pitanja, pa tako čak i poruka Kristove ljubavi više nije toliko očigledna i samo nametljiva.⁵⁹

3. *Crkva ili tanka je granica između sna i zbilje*

3.1. Sadržaj

U drugom dijelu, koji je naslovljen *Crkva*, ponovno u prvi plan dolazi neimenovani pripovjedač. On se nalazi, nakon revolucije 1830. godine, u katedrali koja je podignuta tamo gdje je nekad Krist hodao. Mislio je na „svoju neizvjesnu budućnost, na svoje izgubljene nade“, dok je onako očajan i „umoran od života“, moren misljuje o smrti, ušao u samostansku crkvu. U jednom trenutku obuzela ga je vizija u kojoj se katedrala, vrlo živih boja, počela okretati oko sebe velikom brzinom, a onda se pred njim pojavila jedna „mala, hladna starica“ odjevena u crninu. Nakon što je sa staricom izmijenio nekoliko riječi i nakon što se ona pretvorila u mladu i zanosnu ženu, pa ponovno vratila u staricu, pripovjedača iz sna budi davatelj blagoslovljene vode upozoravajući ga da se uskoro zatvaraju vrata katedrale. Katedrala je utonula u sjenu.⁶⁰

---

⁵⁷ Balzac, *Filozofske studije*, 11. usp. Mihajlovič Dostojevski, *Braća Karamazovi*, 275.

⁵⁸ Balzac, *Filozofske studije*, 9. usp. Mihajlovič Dostojevski, *Braća Karamazovi*, 273.-274.

⁵⁹ Za jedan primjer interpretacije vidjeti: Cox, Roger L., *Dostoevsky's Grand Inquisitor*, *CrossCurrents*, Vol. 17. br. 4., 1967., 427.-444.

⁶⁰ Balzac, *Filozofske studije*, 21.-28.

3.2. Biblijski motivi i reference

Žena s kojom pripovjedač razgovara u katedrali simbolizira Crkvu. Tomu u prilog ne ide samo tema razgovora, o kojoj će još biti riječi, nego i simbolika žene kao takve, a u vezi s biblijskim motivima čija je prisutnost već pokazana. U Bibliji se Crkva često prikazuje ili izražava kroz simbol žene. Primjeri za to mogu biti trudna žena u bijelom kojoj zmaj sa sedam glava i deset rogova želi proždrijeti dijete,⁶¹ dužnost muževa da ljube svoje žene „kao što je i Krist ljubio Crkvu i sam sebe predao za nju“⁶², kao i to da se Crkvu smatra Kristovom zaručnicom⁶³. Osim toga, ta mala i ružna starica, predviđajući završetak priče, i sama kaže pripovjedaču „kao glas napukla zvana: - Brani me! brani me!“⁶⁴

Slično kao i s prvim dijelom, ovaj dio priče također je opterećen tendencioznošću, odnosno očiglednom porukom važnosti vjere i obrane Crkve, a što je zaključak do kojeg na kraju dolazi i sam pripovjedač. Tako da vrijednost ove kratke priče i njezina dva dijela ne treba tražiti u estetskoj dimenziji, koja je narušena previše očitim isticanjem glavne po(r)uke koju bi čitatelj iz priče trebao izvući. Kao estetski najvrjedniji dio, po autorovu mišljenju, može se istaknuti prozaičan i vrlo živopisan opis oživjele katedrale u pripovjedačevoj halucinaciji.

Veća zanimljivost i vrijednost drugog dijela priče jest u kritici koju pripovjedač upućuje ženi-Crkvi, a koja odudara od deklarativnih Balzacovih stavova iz predgovora *Ljudskoj komediji*. Jedna je diskrepancija između ideologa i pisca uočena već u prvome dijelu priče u kojoj smrt zbog odsutnosti vjere nalazi i jedan biskup koji je sjedio s bogatima. Ako je religija jedna od samo dvije vječne istine i ako je katolicizam najsnažniji stup društvenoga poretka, tada bi bilo mnogo logičnije pretpostaviti kako bi spas od oluje na moru morao pronaći i biskup kao dio Crkve. No to se nije dogodilo, već se taj naočigled sitan detalj nekako izmigoljio iz ruku Balzaca ideologa i propagatora religije te prešao u pišćeve ruke. To je pokazatelj kako je u Balzacovom slučaju umjetničko nadahnuće ipak znalo prevladati nad deklarativnim izjavama. Osim toga, u drugom dijelu priče jasnije dolazi do izražaja ona podvojenost Balzacova mišljenja o religiji o kojoj je nešto već rečeno ranije.

---

⁶¹ Otk, 12

⁶² Ef, 5:25

⁶³ 2 Kor, 11:2

⁶⁴ Balzac, *Filozofske studije*, 24.

Još je veću prevagu odnio pisac nad ideologom u ovom drugom dijelu koji se odvija u katedrali, odnosno u jednoj mračnoj kući. Nakon što prepozna tko je zapravo ta bijedna i oronula starica, pripovjedač s velikim žarom započinje svoj monolog pun teških riječi i optužbi na račun starice-Crkve. Optužbi koje se nikako ne uklapaju u paušalne tvrdnje iznesene u predgovoru ciklusa. Oslobođen u pojedinim dijelovima teorijske deklarativnosti, Balzac-neimenovani pripovjedač pada u zanos i olakšava si dušu, duboko osjećajući opterećenost zemaljske Crkve grijehom, taštinom i ljudskom nesavršenošću.

Kako bi se parafraziranjem izgubio potpuni doživljaj, najbolje je citirati nekoliko rečenica zanesenoga pripovjedača: „Nesretnice, zašto si se proдала ljudima? (...) Napustivši svoju **lanenu odjeću** (op. istaknuo autor), svoj ležaj od mahovine, svoje spilje, osvijetljene božanskim svjetlom, blistala si u dijamantima raskoši i bluda. (...) Jednoga dana, kako si bila ćudljiva, bezobrazna, ti koja si morala biti čista i skromna, nisi li pod svoju papuču podvrgla sve, i nisi li tu papuču bacila na glavu vladarima koji su na ovom svijetu imali vlast, novac i talent! (...) Bez razloga si požderala milijune ljudi, bacala si ih kao ove pješćane oblake sa Zapada na Istok. Spustila si se s visina misli da sjedneš pokraj kraljeva. Ženo, mjesto da tješiš ljude, mučila si ih i žalostila! Kako si bila sigurna da ćeš dobiti, ti si tražila krv! (...) Slična kakvoj kurtizani koju su razmazili njezini obožavaoci, zašto si ludovala za budalaštinama i zašto nisi izvela iz zablude ljude koji su objašnjavali i opravdavali tvoje mane? Na kraju, spopale su te posljednje tvoje strasti. Strašna kao ljubav žene od četrdeset godina, rikala si, htjela si zagrliti cijelu vasionu u posljednjem zagrljaju, a vasiona koja ti je pripadala umakla ti je! (...) Umjesto da si bila anđeo mira i da si sijala svjetlo i sreću kuda si prolazila, bila si Mesalina koja si ljubila cirkus i razvratnost, zloupotrebljavajući svoju moć. Više ne možeš ponovo postati djevica, bio bi ti potreban gospodar. Tvoje vrijeme dolazi, već zaudaraš po smrti. (...) Nastoj barem da baciš svoje prnje koje više nisu u modi, postani opet što si nekad bila. (...) Zašto živiš? Što radiš sa svojom svečanom odjećom koja ne pobuđuje ničiju želju?“⁶⁵

Vrlo je zanimljiva optužba za odbacivanje lanene odjeće kada se usporedi s opisom Krista iz prvoga dijela priče. Kristovo „odijelo ni kratke hlače od prostoga smeđega sukna i ukručeni ovratnik od **lanena platna** (op. istaknuo autor) nisu imali nikakva ukrasa“.⁶⁶ Isto tako, zanimljivo je i to da oronula starica kao simbol pokvarene, raskošne i umiruće Crkve nosi crnu haljinu, ali

---

⁶⁵ Isto, 25.-27.

⁶⁶ Isto, 11.

kada se na tren pretvori u mladu i lijepu djevojku, ponovno oživjelu Crkvu, bila je „odjevena u lanenu odjeću“.⁶⁷ Još je jednom riječ o biblijskoj referenci jer je Isus nakon smrti na križu bio položen u grobnicu, a njegovo tijelo omotano u laneno platno. Iako se u hrvatskim prijevodima obično kaže samo platno ili povoj, usporedbom s engleskom verzijom *Jeruzalemske Biblije* i *Biblije Kralja Jamesa* vidljivo je kako se u njima učestalo koristi izraz „linen“ i „linen clothes“.⁶⁸

3.3. Pripovjedačeva kritika Crkve u odnosu prema ostalim djelima iz *Ljudske komedije* i povijesnim shvaćanjima odnosa države i crkve

Zaneseni pripovjedač, na temelju ovoga što je citirano, kao da zagovara povratak Crkve izvornome kršćanstvu prvih vremena. Napadajući staricu da se prodala i sjela pored kraljeva, pripovjedač kao da vapi za onom prvom, isključivo duhovnom, Kristovom Crkvom. Ranokršćanska shvaćanja smatrala su Crkvu isključivo duhovnom institucijom koja se kreće u nadnaravnoj domeni, dok se država kreće u naravnoj.⁶⁹ Takva shvaćanja postojala su i u srednjem vijeku, uslijed intenzivnih borbi pristaša supremacije pape nad svjetovnim vladarima i osporavateljima takve doktrine. Tako Marsilije Padovanski u XIV. stoljeću, a što se čini u duhu optužbi Balzacova pripovjedača, smatra Crkvu „čisto duhovnom kongregacijom vjernika, vezanih samo zajedničkom vjerom i učestvovanjem u sakramentima“.⁷⁰ U tom velikom žaru, slijedi iz rečenoga, Balzac-neimenovani pripovjedač se odmaknuo od katolicizma u ovim segmentima svoga monologa te se približio jednoj više protestantskoj vrsti kritike Crkve kao institucije.⁷¹ Tako je i sam Martin Luther

---

⁶⁷ Isto, 27.

⁶⁸ Mk, 15:46, Iv, 20:5-6; korištene su online verzije jedne i druge Biblije dostupne na: <https://www.kingjamesbibleonline.org/> i <https://morningstarinfosys.com/> (pristup 3. rujna 2022.)

⁶⁹ Krbek, Ivo, *Suverenitet*, (Zagreb: Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1964.), 31.

⁷⁰ Isto, 46.

⁷¹ Usporedbe radi može se navesti citat jednog od velikana protestantskoga pokreta iza Luthera, Matije Vlačića Ilirika, koji o papistima i tzv. rimskoj crkvi piše sljedeće: „Prvi je uzrok (op. a. da se reformaciju napada kao nekakvu novotariju naspram navodne višestoljetne tradicije papizma) što se istina ponajviše mnogostruko potiskuje, pa je prisiljena da se gotovo skriva, drugi što malo njih istinu prihvaća, a još ih manje nju pravo shvaća, i posljednji, što ona nije tako upadljiva i ne svraća na sebe svačiji pogled, kao što to radi papinska gomila sa svojim križevima, trostrukim krunama, raznolikim kapama, tako skupocjenim ornatima, tako raskošnom odjećom i raznobojnim kukuljicama, uz toliko zavijanje i viku, uz toliku zaglušnu zvonjavu zvona, i napokon, tolikim i tako velikim ophodima, trijumfalnim povorkama i bogatstvom. Zato, kada se gdje i nalazi prava vjera i učenje, zbog njezina ponizna i neupadljiva izgleda jedva se zna ili osjeća da je ona tu.“. Vidjeti: *Antologija hrvatskog humora*, knjiga VI., izbor i predgovor Kemal Mujčić, (Zagreb: Društvo hrvatskih humorista, 1975.), 4. Ne čini li se da se neimenovani pripovjedač u svom monologu i Matija Vlačić napajaju iz istoga izvora? Posebice u dijelu kojim se kritički odnose prema crkvenoj raskoši i bogatstvu. Više o životu, djelu i teologiji Matije Vlačića može se pročitati u kvalitetnoj monografiji Mije Mirkovića u dva sveska: Mirković, Mijo, *Matija Vlačić Ilirik*, (Pula: Čakavski sabor, 1980.)

smatrao da Crkva može biti jedino duhovna organizacija, a da svjetovne stvari u Božje ime ima raditi država.⁷² Axcelson ističe kako je ovaj žestok napad na staricu odraz prosvjetiteljskih zasada protiv korumpirane Crkve, dok je Bertault još i prije sugerirao, u okviru prosvjetiteljske tvrdnje, kako bi cijeli taj kritički dio mogao biti napisan od mladog i agnostički nastrojenog Balzaca.⁷³ To bi se moglo povezati s onim što je ranije rečeno o Balzacovom ulasku u književne krugove kao liberala i ateista, ali i njegovom podvojenom stavu prema religiji. Autor ovog rada ne stoji na oprečnim stajalištima od dvojice netom spomenutih, ali smatra da se može povući paralela Balzacove kritike s onom protestantskom.

Ovo posebno čudi kada se uzmu u obzir posve otvoreni i učestali Balzacovi napadi na protestantizam. Tako primjerice piše u predgovoru *Ljudskoj komediji*: „Protestantska žena nema ideala. Ona može biti čedna, čista, krjeposna; ali njezina ljubav uvijek će biti mirna i metodična poput ispunjavanja dužnosti. Moglo bi se činiti da je Djevica Marija svojom blagom ljubavlju ohladila srca onih sofista koji su je protjerali s neba. U protestantizmu nema moguće budućnosti za ženu koja je sagriješila; dok je u Katoličkoj crkvi nada u oprost čini uzvišenom. Prema tome, za protestantskog pisca postoji samo jedna Žena, dok katolički pisac u svakoj novoj situaciji pronalazi novu ženu“.⁷⁴

Još dva primjera mogu se navesti iz romana *O Katarini Medici* iz 1841. godine. Tako na jednom mjestu stoji kako je Katarina dobro vidjela „kakvu je budućnost reformacija namijenila Evropi“, vidjela je, kao posljedicu reformacije, „uzdrmane monarhije, vjeru i vlast!“. Katarina je „odmah, u dnu kabineta kraljeva Francuske, napisala smrtnu osudu tom ispitivačkom duhu koji je prijeto modernim društvima“. Piše zatim dalje „(z)ašto da se u naše vrijeme veličanstveno protivnici najneplodnije hereze uskrati veličina do koje se uzdigla samom svojom borbom? Kalvini su mnogo pisali protiv prepredene politike Charlesa IX. No prođite kroz Francusku pa će te naći razvaline

---

⁷² Krbek, Suverenitet, 49.; Za više o pogledima reformacije i njenih prvaka na odnose prava, crkve i države vidjeti: Faso, Gvido, *Istorija filozofije prava*, (Podgorica: CID, 2007.), 210.-219.

⁷³ Axcelson, John, *L'Empreinte sur la sable: Reconstructing religious consciousness in la Comédie humaine*, *European Romantic Review*, Vol. 3. br. 2., 1992., 127. i 131.

⁷⁴ „Authors's Introduction“, Project Gutenberg, pristupljeno: 26. srpnja 2022., <https://www.gutenberg.org/files/1968/1968-h/1968-h.htm>

tolikih lijepih porušenih crkava, izmjeriti goleme rane što su ih protestanti zadali socijalnom tijelu, doznati koliko su se puta osvetili, oplakivat ćete nesreće individualizma, tu ranu sadašnje Francuske kojoj je klica bila u pitanjima slobode savjesti koju su oni pretresali – kad sve to vidite, pitat ćete se na kojoj su strani krvnici“.⁷⁵

Ovaj se Balzacov roman bavi Bartolomejskom noći ili pokoljem nad Huguenotima koji se odigrao 1572. godine, kao i događajima oko njega, a gdje je glavne konce u rukama držala Katarina de Medici. Balzac brani i uzdiže Katarinino djelovanje, a pokolj opravdava tadašnjim prilikama koje su ga učinile neizbježnim. Kako je glavna opozicija uvijek bila protestantska, tako povjesničari nisu znali prepoznati Katarininu veličinu.⁷⁶ U romanu se Balzac bavi i Jeanom Calvinom te njegovim djelovanjem u Ženevi. U poglavlju koje je posvećeno Kalvinu, Balzac nije propustio priliku još jednom napasti reformaciju: „Kruošću svojih smaknuća i svoje nauke, Calvin je u nju uveo licemjernu strogost. Imati dobro vladanje, prema protestantskim pobožnjakovićima, znači odreći se umjetnosti, svega što uljepšava život, dobro jesti, ali bez raskoši, i potihom gomilati novce, a ne uživati ih drukčije nego kao što je Calvin uživao svoju vlast – samo u mislima“.⁷⁷

Sada se vraćamo *Kristu u Flandriji*. Nakon što mu se starica izjadala kako ljudi više ne vjeruju, pretvorila se u mladu i lijepu ženu, te mu prikazala viziju složne Crkve, pripovjedač je vidio „najljepšu, najsilniju, najjistitiju, najplodniju od svih sila“. Zaključak do kojeg pripovjedač dolazi jest da „Vjerovati – rekoh u sebi – znači živjeti“, kao i da Crkvu treba braniti. Na kraju je ideolog uspio vratiti kontrolu oduzetu od pisca i zaključiti priču u onom duhu koji se osjeća u predgovoru *Ljudskoj komediji*.

Treba ipak istaknuti još jedan detalj, a to je upravo pripovjedačeva posljednja rečenica. Odnosno, riječ je o odnosu čitatelja prema toj rečenici. Spomenuto je prije, u analizi prvog dijela priče, kako motivacija i osobine ljudi na brodu nisu dublje razložene, već su gotovo mehanički dodijeljene samo kako bi se mogla stvoriti dva tabora: oni koji će se po vodi spasiti i oni koji će od vode stradati. Sličnu stvar može se primijetiti i u drugome dijelu. Religijska svijest pripovjedača i njegov

---

⁷⁵ Balzac, *Filozofske studije*, 506.-507.

⁷⁶ Isto, 507.

⁷⁷ Isto, 710.

poziv na vjeru i obranu Crkve došao je posve iznenada, kao posljedica sna ili halucinacijskog stanja, pa kao takav taj se poziv ne može činiti uvjerljivim čitatelju.⁷⁸ Drugim riječima, ovaj iznenadni obrat u stavu pripovjedača nije ništa dublje motiviran i objašnjen kao niti osobine putnika na brodu, već se čini kao da je u njega planski usađen isključivo zato kako bi, nakon kratkotrajne skepse, tek male vizije neke buduće Crkve i staričine jadikovke, pripovjedač iznenada spoznao kako mora zatomiti svoja osjećanja, ublažiti svoje kritike i obraniti Crkvu.

Nagli obrat mogao bi se tumačiti duhovnom klonulošću pripovjedača, kakvim ga čitatelj upoznaje na početku. Klonulog pripovjedača kojem je dovoljna jedna vizija da u svome srcu pronade samilosti za staricu i prijeđe preko svega što joj je samo koji trenutak prije sasuo u lice. Iako, treba spomenuti i taj detalj, pripovjedač bez imalo oklijevanja vjeruje u legendu o Kristovu dolasku u Flandriju, dok se starica-Crkva, kako bi joj povjerovao, mora najprije pretvoriti u mladu djevojku obučenu u lanenu odjeću koja će mu pokazati neku buduću i drugačiju Crkvu.⁷⁹ Ili bi se pak, ponovno slijedeći Siebersovu misao, moglo tvrditi da je Balzac i ovdje htio taknuti u žicu modernu skeptičku svijest suviše laganim obratom u pripovjedačevu stavu.

Možda bi se dio odgovora na pitanje o plošnosti likova mogao pronaći i u mislima Stefana Zweiga. Zweig smatra kako je Balzac imao izniman dar opažanja svijeta oko sebe, ali kako je svoje opažaje zbijao i čistio od nevažnosti kako bi tako pojednostavljene oblike mogao lakše staviti pod svoju kontrolu i sabiti ih u pregledni sustav. Zato su mnogi njegovi likovi tipovi, predstavnici određenih društvenih slojeva sa svojim karakternim osobinama. Ipak, nastavlja Zweig, „(g)dje život stvara tisuću odlika, on (op. a. Balzac) ima samo jednu. Ne poznaje nikakvih miješanih tipova. Njegov je život siromašniji od stvarnoga, ali intenzivniji, jer njegovi su junaci ekstrakti, njegove strasti čisti elementi, njegove tragedije kondenzacije“.⁸⁰ Autor smatra da je Zweig dobrim dijelom, ali ne posve u pravu jer je Balzac, u onim situacijama kada je za razradu predvidio mnogo veći prostor od tek dvadesetak stranica kratke priče, itekako znao izgraditi autentične i složene likove (npr. Rastignac, Vautrin, Lucien Chardon, Cesar Birotteau, Eugenie Grandet, otac Goriot itd.) koji su istovremeno predstavljali tip i negaciju tog tipa kao kalupa u koji se nastojala izliti sva ljudska složenost i individualnost.

---

⁷⁸ Axcelson, *L'Empreinte sur la sable*, 115.

⁷⁹ Balzac, *Filozofske studije*, 10. i 27.

⁸⁰ Zweig, Stefan, *Graditelji svijeta*, (Rijeka: Otokar Keršovani, 1966.), 11.-12.

Bilo kako bilo, nedostatak dublje motiviranosti u prvom i u drugom dijelu, kao i plošnost likova i samog pripovjedača, imao je znatniji utjecaj na estetsku vrijednost ove priče. No, estetska vrijednost, iako od izuzetna značaja, nije i ne bi trebala biti jedina bitna odrednica književnoga djela.

4. Zaključak

Na kraju se može zaključiti kako Balzacova kratka priča, premda nema značajniju umjetničku vrijednost, ipak zauzima bitno mjesto u *Ljudskoj komediji*. Prije svega, ona govori o važnosti koju je religija imala za Balzaca, a što i sam ističe u predgovoru ciklusa.⁸¹ Što je još važnije, ta priča pokazuje raskorak koji je postojao između onoga što je Balzac deklarativno zagovarao i onoga što je činio u književnome stvaralaštvu. Premda fanatični branitelj religije, plemstva i monarhije, Balzac je u svojim djelima itekako znao biti kritičan, čak i podrugljiv, prema društvenim slojevima koje je u teoriji bezuvjetno podržavao.⁸² Iako, to je bio slučaj samo onda kada je likovima pošlo

---

⁸¹ Balzac se pitanja vjere dotiče u brojnim djelima od kojih se može kao ponajbolji primjer istaknuti kratku priču *Bezbožnikova misa*. U njoj čuveni liječnik Desplein, inače ateist, četiri puta na godinu pohađa i plaća misu za pokojnog religioznog prijatelja koji mu je svojom nesebičnošću i požrtvovanjem pomogao u mladim danima da postane to što jest. Roman *Naličje suvremene povijesti* donosi priču o tajnome društvu, pod vodstvom uzvišene gospođe Chanterie, koje vođeno kršćanskom vjerom i načelima pomaže siromašnima i potrebitima Pariza ne tražeći nikakvih zadovoljstava ni časti osim radosti služenja Bogu. Drugačijim se motivima vodi jedno drugo tajno društvo o kojem Balzac govori u svojoj *Povijesti Trinaestorice* koja se sastoji od tri dijela: *Ferragus*, *Vojvatkinje de Langeis* i *Zlatooke djevojke*.

⁸² Kao primjer se ponovno može navesti biskupa kojega je progutalo more. Pripovjedač kaže „Biskup je blagosiljao valove i naređivao im da se smire kao zadnje sredstvo (op. a. huleći i praveći se da je Krist). Mislio je na svoju prilježnicu koja ga je čekala s finom gozdom i možda se taj čas baš kupala, mirisala, oblačila u svilu i kadifu ili stavljala derdane i drago kamenje. Daleko od toga da misli na moć svete crkve i da tješi te kršćane potičući ih neka se pouzdaju u Boga, pokvareni je biskup miješao svjetovne jadikovke i ljubavne riječi sa svetim riječima brevijara“. v. Balzac, *Filozofske studije*, 16.-17. Da su beskrupulozne spletke moguće i u duhovnome svijetu provincijskoga svećenstva Balzac pokazuje u djelu *Tourski pop*. Motiv podmuklog, moćnog i s politikom premeženoga svećenika nalazi se kasnije u liku notornoga svećenika Ovidea Faujasa iz Zolinog romana *Osvajanje Plassansa*. Kao antipod tome može se navesti skromni i dobri otac Bonnet iz Balzacova romana *Seoski župnik*. U *Lijepoj Imperiji*, dijelu šire zasnovanih i dekameronovskim motivima prožetih *Vragoljastih priča*, Balzac na humorističko-satiričan način prikazuje putene svjetovne želje mladog fratara, biskupa i kardinala koji došavši na koncil u Konstancu nastoje zadovoljiti svoje požude u naručju zanosne žene. A jedan će kardinal Imperiji podariti i kćer (*Udaja lijepo Imperije*). U *Župniku iz Azay-Le-Rideaua*, također dijelu *Vragoljastih priča*, insinuira se kroz veliku žalost djece, žena i djevojaka nakon župnikove smrti njegovo očinstvo nad mnogom djecom u tomu kraju. Uz vjerske vlasti, *Vragoljaste priče* u rabelaisovskoj maniri donose i razne nepodopštine svjetovnih vladara. Tako se u tri priče prikazuju fiziološke i spolne opscenosti kraljeva (*Kraljeva milosnica*, *Vragolje kralja Luja Jedanaestog* i *Post Franje Prvog*). Ponekad se te dvije vlasti znaju naći i u međusobnome zagrljaju (*Amador*, *slavni opat tirpenejski*). Dvije vječne istine, monarhija i religija, prikazane su u svojim najopskurnijim putenostima i niskostima. U pripovjetcu *Dvostruka obitelj* vidljiv je negativan stav prema „vjerskoj zatucanosti“ koju karakterizira „sitničarska urednost“ i „misaona skučenost“. Vidjeti: Balzac, Onore de, *Dvostruka porodica*, (Sarajevo: Svjetlost, 1963.), 63.-64. i dr. Otac Gudin u romanu *Šuani* iz 1829. godine kao duhovni pastir Šuana blagoslivlja razbojništvo, a i sam uzima svoj dio novca, uz opravdanje: „Zar crkva nekada nije odobrila oduzimanje protestantskih dobara; utoliko prije ona odobrava oduzimanje dobara revolucionara koji ne priznaju Boga, uništavaju crkve i progone vjeru“. Na drugome mjestu,

za rukom išuljati se iz ruku ideologa i prijeći u ruke pisca koji se uspijeva izdići iznad svojih teorijskih zahtjeva stvarajući pravu umjetničku sliku. Konačno, vrijednost ove priče jest u tome što ona upućuje na Balzacov razvoj i unutrašnje, duhovne borbe oko vlastita odnosa prema religiji i Katoličkoj crkvi.⁸³ Zato se može zaključiti kako je Bertault bio na dobrome tragu rekavši „Balzacova religija bila je doista njegova; on ju je sastavio za vlastitu uporabu. (...) Crkva kojoj je pripadao nije tražila nikakve poslušnosti; on je bio osnivač i jedini sljedbenik“.⁸⁴ Ako je Balzac, što svjedoči njegova biografija, složena i genijalna osobnost puna neshvatljivosti, osebnosti i međusobnih protuslovlja, kako da onda njegova djela ne budu prožeta tim istim duhom tvorca koji lebdi nad njima?

5. Literatura

A) Primarni izvori

1. *Antologija hrvatskog humora*, knjiga VI., izbor i predgovor Kemal Mujičić, Zagreb: Društvo hrvatskih humorista, 1975.
2. Balzac, Honore de, *Filozofske studije*, Trinaesta knjiga odabranih djela Honorea de Balzaca, Rijeka: Otokar Keršovani, 1961.
3. Balzac, Honore de, *Slike iz privatnog života*, Prva knjiga odabranih djela Honorea de Balzaca, Rijeka: Otokar Keršovani, 1961.
4. Balzac, Honore, *Slike iz vojničkog života. Slike iz političkog života.*, Trinaesta knjiga odabranih djela Honorea de Balzaca, Rijeka: Otokar Keršovani, 1961.
5. Balzac, Honore de, *Dvostruka porodica*, Sarajevo: Svjetlost, 1963.
6. Balzac, Honore de, *Eugenie Grandet*, Zagreb: Školska knjiga, 1978.

---

svćenik Gudín usred misnog slavlja poziva narod na oruđe opravdavajući to ukazanjem sv. Ane Orejske koja mu je rekla da se narod „ne nada(ju) spasenju ako se ne oruža(ju)“. Odmah nakon toga vrši i blagoslov oružja tamjanom. Vidjeti: Balzac, Honore de, *Slike iz vojničkog života. Slike iz političkog života.*, Trinaesta knjiga odabranih djela Honorea de Balzaca, (Rijeka: Otokar Keršovani, 1961.) 58., 242.-244.

⁸³ Tako Bertault, a onda i Axcelson, ističu da je Balzac bio i odani pristaša Swedenborgova misticizma. Za Balzaca nije predstavljalo nikakvo proturječje integrirati zajedno katolicizam i Swedenborgov misticizam. (Axcelson, *L'Empreinte sur la sable*, 113.). Balzacova sestra Laure Surville tvrdi kako je Balzac od svoje majke, zadajone religioznim idejama, dobio nekoliko svezaka raznih mistika kao što su Saint-Martin i Swedenborg, a čak ga je i upoznala sa nekoliko slavljih hipnotista toga vremena. Vidjeti: Lowrie, Joyce O., *The Violent Mystique: Thematics of Retribution and Expiation in Balzac, Barbey d'Aurevilly, Bloy, and Huysmans*, (Ženeva: Librairie Droz, 1974.) 41.-42.; Da je Swedenborg na Balzaca ostavio snažan dojam dovoljno govori činjenica kako je u svojem djelu *Serafita* iz 1834. godine analizi Swedenborgovih pogleda posvećen obiman prostor. Vidovitost kao parapsihološka sposobnost igra važnu ulogu u razvoju radnje romana *Ursule Mirouët* uz ponovno spominjanje Swedenborga. Swedenborgovim učenjima bavio se i neshvaćeni genij Louis Lambert u istoimenom djelu.

⁸⁴ Levin, *The Gates of Horn: A Study of Five French Realists*, 172.

7. Balzac, Honore de, *Čiča Goriot*, Zagreb: Školska knjiga, 1991.
8. Balzac, Honore de, *Čiča Goriot*, Zagreb: Školska knjiga, 2002.
9. *Biblija – Stari i Novi zavjet*, Zagreb: Stvarnost, 1969.
10. Mihajlovič Dostojevski, Fjodor, *Braća Karamazovi: Prvi i drugi dio*, Zagreb: Znanje/Zora, 1975.
11. Project Gutenberg, „Christ in Flanders“, pristupljeno 24. srpnja 2022.
<https://www.gutenberg.org/files/1940/1940-h/1940-h.htm>
12. Project Gutenberg, „Author's Introduction“, pristupljeno 26. srpnja 2022.
<https://www.gutenberg.org/files/1968/1968-h/1968-h.htm>
13. „Biblija Kralja Jamesa“, pristupljeno 3. rujna 2022.
<https://www.kingjamesbibleonline.org/>
14. „Jeruzalemska Biblija“, pristupljeno 3. rujna 2022
<https://morningstarinfosys.com/>

B) Literatura

1. Axcelson, John, *L'Empreinte sur la sable: Reconstructing religious consciousness in la Comédie humaine*, European Romantic Review, Vol. 3. br. 2., 1992., str. 113.-132.
2. Bloom, Harold (ur.), *Bloom's Modern Critical Views: Honore de Balzac*, Chelsea House Publishers, Philadelphia, 2003.
3. Cox, Roger L., *Dostoevsky's Grand Inquisitor*, CrossCurrents, Vol. 17. br. 4., 1967., str. 427.-444.
4. Cvajg, Stefan, Balzac, Sarajevo: Narodna prosvjeta, 1959.
5. Faso, Gvido, *Istorija filozofije prava*, Podgorica: CID, 2007.
6. Flaker, Aleksandar, *Stilske formacije*, 2. izdanje, Zagreb: SNL, 1986.
7. Hofmannstahl, Hugo von, *Pismo Lorda Chandosa: Spisi o književnosti, kulturi i povijesti*, Zagreb: Naklada Jurčić, 2009.
8. Krbeč, Ivo, *Suverenitet*, Zagreb: Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1964.
9. Lawton, Frederick, *Balzac*, London: Grant Richards Ltd., 1910.
10. Levin, Harry, *The Gates of Horn: A Study of Five French Realists*, New York: Oxford University Press, 1963.

11. Lowrie, Joyce O., *The Violent Mystique: Thematics of Retribution and Expiation in Balzac, Barbey d'Aurevilly, Bloy, and Huysmans*, Ženeva: Librairie Droz, 1974.
12. Maurois, Andre, *Prometej ili život Balzacov*, Zagreb: Naprijed, 1969.
13. Milačić, Dušan Z., *Balzac: život i rad*, Beograd: Srpska književna zadruga, 1949.
14. Milačić, Dušan Z., *Emil Zola*, Beograd: Rad, 1958.
15. Mirković, Mijo, *Matija Vlačić Ilirik*, Pula: Čakavski sabor, 1980.
16. Nemeć, Krešimir, *Povijest hrvatskog romana: od početaka do kraja 19. stoljeća*, Zagreb: Znanje, 1994.
17. Perović, Stjepan, *Iz radionice velikih majstora: Kako su stvarali književnici II.*, Zagreb: Školska knjiga, 1958.
18. Petrač, Božidar, *Na tuđim tragovima: Eseji o stranim piscima*, Zagreb: Naklada Jurčić, 2009.
19. Siebers, Tobin, *Balzac and the Literature of Belief*, L'Esprit Créateur, Vol. 28 br. 3, 1988., str. 37.-47.
20. Solar, Milivoj, *Suvremena svjetska književnost*, Zagreb: Školska knjiga, 1982.
21. Velek, Rene, Voren, Ostin, *Teorija književnosti*, Beograd: Nolit, 1985.
22. Vidan, Gabrijela (ur.), *Povijest svjetske književnosti, Knjiga 3. Francuska i ostale književnosti francuskog jezičnog izraza; provansalska i rumunjska književnost*, Zagreb: Mladost, 1982.
23. Ziolkowski, Theodore, *Fictional Transfigurations of Jesus*, Oregon: Wipf & Stock Publishers, 2002.
24. Zweig, Stefan, *Graditelji svijeta*, Rijeka: Otokar Keršovani, 1966.
25. Žmegač, Viktor, *Povijesna poetika romana*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1987.
26. Žmegač, Viktor, *Vrhunski europski romani po mom izboru*, Zagreb: Matica hrvatska, 2021.
27. Hrvatska enciklopedija, „Honore de Balzac, pristupljeno 24. srpnja 2022.
“<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=5611>